

RAHVAKOOLI JUHTIMISE JA JÄRELEVALVE PROBLEEM EESTI ÜHISKONDLIKU LIIKUMISE PÕHIDOKUMENTIDES NING PEDAGOOGILISES KIRJASÕNAS (ÄRKAMISAJAST ESIMISE MAAILMASÕJANI)

Väino SIRK

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; vsirk@hot.ee

Artiklis on käsitletud eesti haridusideoloogia diferentseerumist ja spetsialiseerumist, näidates ühe selle enim politiseerunud koostisosa arengut eitava ning konstruktiivse külje põimumises ärkamisaja alguse reaalsuskaugetest ja kaemuslikest seisukohtadest poliitilistelt põhivaadetelt erinevate, samas juba tunduvalt konstruktiivsemate kavanditeni 1905. aasta revolutsiooni päevil ning teema jõudmist süsteemsuse ja professionaalsuse künnisele duumamonarhia aastatel. Kooli juhtimis- asutuste kujundamise ideed sündisid erinevate ühiskondlike jõudude võitluses kooli eest. Nende vaatlus täiendab meie teadmisi eestlaste suhtumisest Vene valitsusse ärkamis- ja varasel venestamisajal, vaatepiiri avardamisest Venemaa riikluse küsimusteni 20. sajandi algul ning autonoomia mõiste kujunemisest eesti ühiskondlikus mõttes.

Kogu vaadeldaval ajajärgul oli rahvakool, eriti talurahvakool, eesti mõtteloos üheks keskseks teemaks ja hõivas ajastu põhidokumentides kindla koha. Ärkamisajast valgustavad eestlaste suhtumist rahvakooli 1864. aastal Lõuna-Eesti valdade ja 1881. aastal 17 eesti seltsi poolt valitsusele esitatud nn suurmärgukirjad ning ärkamisaja tegelaste 11. septembril 1878 Tartus toimunud koosoleku protokoll. 1905. aastast valgustavad vastavate ideede arengut ja omaksvõttu parteide ning liikumiste programmilised dokumendid, rahvaasemike koosoleku (1905. aasta novembris) protokollid ja rahva- ning õpetajate koosolekute ülevaatekirjutised perioodikas. Järgmistel aastatel elavnes kogu Eesti pedagoogiline elu ja nii baltisaksa kui ka eesti ideoloogid esitasid rahvakooli juhtimisest ning järelevalvest oma süsteemse nägemuse.

1914. aastal alanud sõda muutis oma uute hirmude ja lootustega ning jõuvahekordade kiire teisenemisega kogu Eesti ühiskondliku elu ja mõtte üldpilti. Seetõttu võib esimese maailmasõja aega (kuni Eesti Vabariigi valitsuse tegevusse astumiseni 1918. aasta novembris) käsitleda eripärase haridusloo ajajärguna.

RAHVAKOOLI JUHTIMISPÕHIMÕTETE KONFLIKT

Venestamisreformideni 1880. aastate teisel poolel oli Läänemere provintside alghariduse korraldus juhtimise ja järelevalve aspektist dualistlik. Linnades asunud, enamasti saksa õppekeelega elementaar- ja kreiskoolid allusid kreisi koolide inspektoraatide ning kubermangu koolidirektoraatidele, järgnevalt Tartu õpperingkonna kuraatori kaudu Rahvahariduse Ministeeriumile (edaspidi haridusministeerium). 1873. aastast allusid viimasele õppetöö osas ka maal asuvad õigeusu koolid.

Luteri usu talurahvakoolide kohalikud juhtimis- ja järelevalveorganid, mis suunasid ning kontrollisid luteri usu valla-, mõisa- ja kihelkonnakoole, samuti talurahvakoolide õpetajate seminare, kujundati välja ning seadustati aastail 1839–1875. Need olid Eestimaal kihelkonna ja kreisi koolikomisjonid ning Ülem-maakoolikomisjon (Ober-Bauerschul-Commission), Liivimaal kihelkonna ja kreisi maakoolivalitsused ning Ülem-maakoolivalitsus (Livländische Oberlandschulbehörde) ja Saaremaal Provintsi Koolikollegium (Provinzial-Schulkollegium), millele allusid kihelkonna koolivalitsused.¹ Provintside juhtivad kooliasutused allusid Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa rüütelkondadele ning konsistooriumidele – olles hübriidsed (kiriklik-ilmalikud) institutsioonid – ja kuulusid Balti kindralkuberneri, 1876. aastast Liivimaa ning Eestimaa kuberneri kaudu vahetult Venemaa Siseministeeriumi (edaspidi siseministeerium) süsteemi. Nii välistati allumine kohapealsetele riigiasutustele ja säilitati võrdlemisi suur sõltumatus.

Provintside kooliasutusi iseloomustas kollegiaalsus, liikmete valitavus ja teatav demokraatlikkus, mis jättis madalama astme instantsidele võrdlemisi palju otsustamisõigust.² Tegemist oli aga seisusliku demokraatiaga, mis võimaldas aadlil ja pastorkonnal oma tahet läbi viia ning minimeeris talurahva osa otsustamises. Eestlased nimetasid neid rahvakaugeid institutsioone koolikohtuteks (näiteks “kreis-maakoolikohus”).

Süsteem kaitses 19. sajandi edumeelse haridusideoloogia vaatepunktist üht eesti rahva põhiõigust: õigust emakeelsele haridusele, sedagi kindlalt vaid elementaarhariduse (vallakooli) tasemel,³ samas piiras jäigalt teist põhiõigust: rahva (kogukonna) õigust osaleda oma kooli juhtimisel. Koolide ülalpidamise raskus langes aga järjest rohkem valdadele.⁴

¹ Haridusinstitutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Koost A. Liim. Rahvusarhiiv, Tartu, 1999, 15.

² Näiteks Liivimaal kuulus kihelkonna koolivalitsuse kompetentsi: vallakoolide avamine, koolmeistrite valimine, nende palga määramine, kõlbmatute koolmeistrite vallandamine, vallavolikogu liikmete hulgast koolivanema valimine jne. Eestimaal kinnitas kihelkonna koolikomisjon ka koolide tunniplaanid: Haridusinstitutsioonid Eestis, 26–27.

³ Kihelkonnakoolides kasutati sageli ka saksa õppekeelt ja Liivimaa 1874. aasta maakoolide “õpetuse plaanide” järgi oligi kihelkonnakooli kõrgemas jaos õppekeeleks saksa keel (v.a usuõpetus): Liivimaa Luteri usu Maakoolide õpetuse plaanid. Viljandi, 1877, § 30, 10.

⁴ 1881/82. õppeaastal kandsid Liivimaa talupojad 73,1% ja Eestimaa talupojad 54,7% luteri usu maarahvakoolide ülalpidamiskuludest: **Elango, A. jt.** Eesti kooli ajalugu. 2. köide. 1860. aastaist 1917. aastani. Koost ja toim E. Laul, toim V. Varik. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 2010, 188.

Vastuolu peegeldus ärkamisaja eesti haridusideoloogias ja rahvuslaste käitumises, põhjustades erimeelsusi ning konflikte. Rahulolematus talurahva ja eesti haritlaste tõrjutusega oli üldine, vastumeetmete osas puudus aga üksmeel. Mõõdukad tegelased lootsid süsteemi järkjärgulisele muutumisele, paljud neist ei pooldanud riigi sekkumist provintside sisevastuolude lahendamisse. Radikaalne vastasrind apelleeris valitsusele, mis rahvahariduse osas väljendus ka taotluses allutada talurahvakoolid haridusministeeriumile.⁵ Mõlemale suunale oli tähtis hariduse emakeelsus, usuõpetuse ja nn ilmalike ainete vahekorra muutmine viimaste kasuks ning eestlaste õiguste suurendamine rahvakooli suhtes.

Konflikti piirjooned muutusid 1880. aastate keskel, kui valitsus alustas siinse rahvakooli juhtimise lähendamist üldriiklikule ja kehtestas vene õppekeele, 1890. aastate algul koguni vallakooli esimesest koolitalvest alates. Seniseid Läänemere provintside haridusministeeriumile allunud koole juhendanud ja kontrollinud kreisi koolideinspektorite ning kubermangu koolidirektorite ametikohad likvideeriti ja ametisse seati rahvakoolide inspektorid ning direktorid. Rahvakoolide inspektoritele allutati kõik linna- ja maa-alkkoolid ning eraõppeasutused. Sellega kadus alluvuslik dualism alghariduse kui terviku (talurahvakoolid ja teised algkoolid) osas. Inspektorid allusid rahvakoolide direktoritele. Algul (1887) oli Eestis kolm inspektorirajooni, 1889. aastast neli, 1891. aastast viis ja 1898. aastast kaheksa.⁶ Rahvakoolide direktorid allusid otseselt õpperingkonna kuraatorile. Läänemere provintside eripära ei kaotatud siiski täielikult: säilitati aadli ja vaimulike juhitud talurahvahariduse organid.⁷ Nende võimupiire kärbiti järsult ja neid kohustati töötama riigiametnikke (rahvakoolide inspektoreid ning direktoreid) abistades.⁸ Nii kujunes talurahvakooli osas uut laadi kontrolli- ja juhtimissüsteemi dualism, mis oli baltisaksa ülemkihtidele solvav. Mõisnikud ja pastorid olid rahvakooli juhtorganites tegutsenud kohusetunde printsiibil, rahalist hüvitust nõudmata. Rahvakoolide inspektorid (enamasti venelased, siiski ka mõned eestlased) tundusid neile palgaliste riigiametnikena. Tegemist oli nii poliitilise vastasseisuga kui ka riiklik-bürokraatliku ja Läänemere provintsidele iseloomuliku tasuta maa teenimisprintsiibi (Dienstethos) kokkupõrkega, seega osalt kultuurikonfliktiga. Reformieelsete kooli juhtimisasutuste alandamine tõi kaasa nende autoriteedi languse rahva hulgas ja õpetajaskonnas ning aadlil tuli riigilt toetust ja abi paluda.⁹

⁵ **Kruus, H.** Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail. – Rmt: **Kruus, H.** Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. 60.–80-ndad aastad. Lühiuurimusi. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1957, 75.

⁶ Haridusinstituutsioonid Eestis, 40–44.

⁷ Eesti juhtivad tegelased suhtusid sellesse erinevalt. Ado Grenzstein: “Leider ist die alte Schulverwaltung neben der neuen noch bis heute stehen geblieben, was zu äußerst mißlichen Dingen führt unt die Schularbeit stört” (**Grenzstein, A.** Herrenkirche oder Volkskirche? Eine estnische Stimme im baltischen Chor. Druck von A. Grenzstein, Jurjew, 1899, 75). J. Tõnisson aga manitses rüütelkondi kooli ees oma kohust täitma (Maakooli-kohtute tööst vabastamist. – Postimees, 22.10.1899).

⁸ Временные дополнительные правила об управлении начальными училищами в губерниях: Лифляндской, Курляндской и Эстляндской. – Циркуляр по Дерптскому учебному округу за 1887, № 7, 313–321.

⁹ Rechenschaftsbericht des Ritterschafthauptmanns Baron Dellingshausen – Kattentack für das Triennium 1908/1910. I. 3. Bericht über das Volksschulwesen. Reval, 1911, S. 3.

Baltisaksa seisusmentaliteedi ja vene riiklik-bürookraatliku vaimulaadi ebakõlale lisandus eestlaste rahvuslik-liberaalne, mõlema eelmainitu suhtes kriitiline vaade, tekitades erinevate põhimõtete vastuolulise kolmnurga.

EITAV JA KONSTRUKTIIVNE ASPEKT ÄRKAMIS- NING VENESTAMISAJAL

Varase ärkamisaja eesti haridusideoloogia mõttelises ruumis figureerisid laiemas plaanis kaks rahvakooli juhtimise ja järelevalve võimalust: luteri usu talurahvakoolide jaoks siseministeeriumi võimkonnas loodud kohalik ning üldriiklik haridusministeeriumi süsteem. Valida tuli nende vahel.

Lõuna-Eesti valdade 1864. aasta suurmärgukirjas välditi otsesõnalist eitust:

Et meie vallakoolide suuremaks edenemiseks ja nende arvu suurenemiseks need asutised võetaks haridusministeeriumi otsese valitsemise alla...¹⁰

Seega nõuti koolide alluvuse muutmist ministeeriumi tasandil, kohalikku juhtimist üldse mainimata. Kindlasti oli aga paljude palvekirjaliikumises osalenute jaoks, veelgi enam baltisakslaste jaoks, ministeeriumi vahetamise nõue võrdne palvega likvideerida olemasolevad kohalikud kooli juhtimisasutused. Ometi seda otse välja ei öeldud. Et omavalitsuse osas taotleti talurahvale iseseisvat otsustamisõigust vaid valla tasandil, olnuks mõtte eestlaste kontrolli all olevast, kubermangu või rahvus-territooriumi haldavast kooli juhtimisasutusest reaalse aluseta, etteruttav ja väga riskantne. Hans Kruusi järgi olid nõuded eesti keele õiguste ja kiriku ning rahvakooli alal sisse toodud haritlaste (Johann Köler, Adam Peterson, Jaan Adamson jt) poolt.¹¹ Sellegipoolest oli lähenemine kitsas ja politiseeriv: ei räägitud sõnagi kihelkonnakoolidest ega tolleaegse talurahvakooli põhipuudusest, milleks oli matemaatika, geograafia ning loodusõpetuse madal tase või täielik puudumine. Kooli alluvuse osas oldi aga radikaalne ja väljendati tingimusteta usaldust riigi vastu. Lootuse rajamine Vene riigile, täpsemalt haridusministeeriumile, oli väheinformeeritud väikerahva kohalikult tasandilt mittelähtuv konstruktiivsuseta meede, mis ei vastanud kujuneva vene kodanikuühiskonna praktikale.¹²

¹⁰ Eesti saatkonna märgukirjas esitatud soovid. – Rmt: **Kruus, H.** Eesti ajaloo lugemik, III. Valitud lugemispalad Eesti ajaloo alalt XVIII ja XIX sajandil. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1929, 199. Siin viidatud märgukirja variant on tõlge vene keelest. Hans Kruus publitseeris hiljem ka märgukirja eestikeelse redaktsiooni, kus on kõneldud külakoolidest (*külla-kolid*). Taotlus koolide alluvuse muutmise kohta esitati järgmisel kujul: “Et /.../ Rigivalitsus neid koggoni kolide Ministri-kohto omma hole alla võttaks...” (**Kruus, H.** Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, 85). Mõlemal puhul on silmas peetud luteri usu talurahvakooli, mida kinnitab palve alustada neis koolides vene keele õpetamist. Õigeusu talurahvakoolides õpetati riigikeelt alates nende asutamisest 1840. aastatel.

¹¹ **Kruus, H.** Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid, 73.

¹² Pjotr Kapterevi järgi 1860. aastatest Venemaal “общество пошло впереди в деле народного образования, а государственная власть позади”: **Кapterев П. Ф.** История русской педагогики. (Библиотека Русской Педагогики.) Алтейя, Санкт-Петербург, 2004, 555.

Aastail 1862–1863 kujunes Viljandimaa maaharitlaste ja talupoegade hulgas Eesti Aleksandrikooli liikumine, milles väljendus kultuurautonoomia idee süünd, ning seda juba mitu aastat enne 1866. aasta vallaseaduse väljakuulutamist. Sooviti eesti õppekeelega kooli, mis õppekava poolest oleks kihelkonnakooli jätkuks

nago keige teiste kolide pea ja kroon.¹³

Pärast pikemat kaalumist ja nõupidamist eesti kõrgharitlastega jõuti 1865. aastaks kokkuleppele allutada õppeasutus mitte kohalikule kreisi maakoolivalitsusele, vaid haridusministeeriumile.¹⁴ Seda seisukohta toetasid Friedrich Reinhold Kreutzwald, Johann Köler ja Jakob Hurt üksmeelselt. Ka järgnevatel aastatel, kui Köler ja Hurt juhtisid rahvusliku liikumise kaht erinevat suunda, millest radikaalse suuna paljud esindajad agiteerisid talurahvakoolide haridusministeeriumile allutamise poolt, mõõdukad olid selle vastu, ei muutnud kaks rahvajuhti Aleksandrikooli alluvuse suhtes oma vaateid. Talurahvakooli juhtimise osas evolutsioonilist teed eelistavad, destruktiivsust vältivad tegelased hindasid haridusministeeriumi süsteemi kuulunud Läänemere provintside saksa õppekeelega gümnaasiume ja Tartu ülikooli. Nad olid nõus allutama kreiskooli tasemega Eesti Aleksandrikool vahetult riiklikule järelevalvele (nagu seda olid saksakeelsed koolid), rahva enamikule emakeelset, rahvuslike sugemetega algharidust andvaid valla- ja kihelkonnakoole aga mitte. Nad ei pidanud talurahvakooli valitsemise korraldust heaks, kuid ei näinud sellele reaalselt alternatiivi. Ka suurim rahvuslik autoriteet F. R. Kreutzwald kutsus 1867. aastal rahvast omaabi korras ja kehtivate seaduste raames kooli alal üles-ehitavale tööle.¹⁵

Vene avalikkuses ja valitsusringkondadeski süvenev vastuseis Läänemere provintside valitsemis- ning õiguskorrale julgustas mitmeid läti ja eesti rahvuslasi taotlema vene publitsistide toetust ning riigi abi mitte enam pretensioonitute palujatena, vaid protsessides osalevate subjektidena. Carl Robert Jakobson ei osalenud 1860. aastate esimesel poolel talurahva aktsioonides ja suurmärgukirja rahvakooli käsitlev lapidaarne punkt, milles ei leidunud enesekehtestamise algmeidki, teda ilmselt ei rahuldanud. 1870. aastal alalhoidlikus Eesti Postimehes lahvatanud nn suure sulesõja käigus avaldas ta mõtte talurahvakooli juhtimiskorralduse paremaks muutmisest, millest tema meelest sõltus kogu koolitöö edu. Eesmärgiks oli kogukonna õiguste laiendamine, Rudolf Põldmäe sõnutsi:

vabastada rahvakoolid pastorite ainuvalitsemise alt ja suurendada talupoegade sõnaõigust.¹⁶

C. R. Jakobsoni nägemuses:

iga kogukond valitseb omale ise oma kooliwanemad /.../ kellel koolmeistri ametisse võtmise ja muu väljaspidise koolitallituste kohta seesamma õigus on, mis õppetajal.¹⁷

¹³ **Kruus, H.** Eesti Aleksandrikool. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1939, 24.

¹⁴ Samas, 38.

¹⁵ **Elango, A. jt.** Eesti kooli ajalugu. 2. köide, 304.

¹⁶ **Põldmäe, R.** C. R. Jakobsoni "suur sulesõda". – Rmt: **Põldmäe, R.** C. R. Jakobsoni teedest ja töödest. Eesti Raamat, Tallinn, 1985, 171.

¹⁷ **C. R. J.** [Jakobson, C. R.] Mis enim tarwis, seda hakkagem enim peale. (Lisaks koolmeistri E. kirjale.) – Eesti Postimees, 29.10.1870.

Pedagoogilised küsimused jättis autor koolmeistrite konverentside ja “ühe komitee oma enese seast” hooleks, mis pidi koostama kihelkonna- ning külakoolide tunniplaaniid ja välja valima kasutamiskõlblikud õpikud. Neis küsimustes pidid koolmeistrid tegema otsuse

nagu meie tarvitused seda nõuavad ja siis riigivalitsuse poolest meie kooliseadusele lisanduseks kinnitud.¹⁸

On iseloomulik, et just õppetöö sisulise külje asetas Jakobson koolmeistrite ja riigi pädevusse, samas teise olulise aspekti, koolmeistri ametissevõtmise, jättis ta pastoriga (kihelkonna koolivalitsusega?) õigustelt võrdsustatud kogukonna ülesandeks. Artiklist ei selgu, millisele instantsile pidi koolmeistrite komitee alluma. Et Jakobson juba 1860. aastate lõpul, enne eesti põllumeeste seltside asutamist, koolmeistrid ja nende konverentse rahvuslikus elus eriliselt tähtsustas, on võimalik, et ta vaatles kõnesolevat komiteed “üleüldise koolmeistrite konverentsi” alalise täidesaatva organina. Et valitsus pidi komitee otsused kinnitama, tähendas see riigile allumist. On usutav, et Jakobson, tollal Peterburi gümnaasiumiõpetaja, pidas silmas just haridusministeeriumi. Kindlasti ei mõtelnud ta aga riiklikust koolist.¹⁹ Tulevane rahvajuht rõõmustas siiralt, et talurahvas juba paljudes kohtades ise oma kooli majandusliku külje eest innukalt hoolt kandis.²⁰ Et ta kõneles kehtiva kooliseaduse täiendamisest lisandustega, mitte uuest kooliseadusest, annab tunnistust kõigepealt Balti (*resp.* Eesti) regionalismist, seejärel ettevaatlikkusest tingitud kompromissitaotlusest, vist ka soostumisest talurahvakooli alluvuse dualismiga (kohalikud võimud – eestlased ja riik). 1880. aastate reformidega see teostuski, ainult ilma eesti kogukondade ja kooliõpetajate osavõtuta, millest C. R. Jakobson unistas. Kuid 1870. aastate keskpaigas ei olnud rahvamees talurahvakooli juhtimise osas veel lõplikku otsust langetanud: 22. veebruaril 1876. aastal ütles ta oma Väandras peetud kõnes, et kui “need asjad pea ei parane”, s.o kui ilmalike ainete õpetamist koolis ei tugevdata, siis on kooli juhtimise korraldust tarvis muuta. Seega teatud tingimuste täitmise korral poleks olnud talurahvakooli “tõist moodu juhatusse alla” tarviski anda.²¹

Rahvusliku liikumise mõõduka suuna programmilises dokumendis, ärkamisaja tegelaste 11. septembri 1878. aasta koosoleku protokollis deklareeriti vastuseisu

¹⁸ Samas.

¹⁹ Kooli otseallumine riigiasutusele, näiteks haridusministeeriumile, ei tähendanud kooli riiklikuks muutumist. Väide, et Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuses oli üheks läbivaks ideeks rahvakooli riiklikkus (государственность), on nõukogudeaegne ülepingutus: Эланго А. Педагогические идеи общества эстонских литераторов. – Rmt: Проблемы истории школы и педагогики в дореволюционной Прибалтике. Ред. Л. Андресен. Таллин, 1973, 35.

²⁰ “On täitsa tühi laimamine, kui öeldakse, et meie wallad oma koolide eest ühtegi ei taha teha. Kus õigel viisil asjaga peale hakkati, seal on rahvas jo lõpmata palju oma koolide eest teinud, on uhked majad üles ehitatud ja neid ka sagedaste päriskohtade peale asunud. Tehkem, et meie rahvakoolide juhatamine paremaks saab, siis saavad ka kõik muud asjad tulema”: C. R. J. [Jakobson, C. R.] Mis enim tarvis, seda hakkagem enim peale.

²¹ Kuidas Karjad ja nende saagid meie põllumeeste Rikkuse hallikaks saavad. Kaks kõnet, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis pidanud C. R. Jakobson, seltsi presitent. H. Laakmann, Tartu, 1876, 24.

saksastamisele ja venestamisele.²² Koosolijad kinnitasid oma ustavust luteri kirikule kui “rahva-kirikule”. Asjalik ja kaine hoiak kirikule ning rüütelkondadele alluva koolivalitsuse suhtes oli kindlasti omane enamikule 18 kohalviibinust. Seda kinnitab üldine soov allutada Aleksandrikool haridusministeeriumile, samuti talurahvakooli emakeelsuse nõude rõhutamine, mis ilmselt vihjab ümberrahvastamise ohu tunnetamisele. Protokollis tähtsustati Aleksandrikooli ja maakonnakoolide asutamist ning eesti koolide avamist linnades, talurahvakoolil pikemalt ei peatud ja nende koolide juhtimise küsimus teadaolevalt üles ei kerkinud. Arvustavat, ent ühtlasi vaoshoitud hoiakut selgitab mõõduka suuna mõtteviis, mis avaldus ka kõnesolevas protokollis: sooviti eesti soost kõrgharitlaste arvu kiiret kasvu, et neid “igasugusesse ametisse” saaks, ja et talurahvas saaks maapäeval osavõtuõiguse. Lootus pandi maaomavalitsuse liberaliseerimisele ja eesti haritlaste sisseimbumisele kiriku- ning haridussfääri. Optimismi sisendas, et eestlastel oli õnnestunud legaalselt luua ülemaaline Aleksandrikooli abikomiteede võrk koos peakomiteega. J. Hurda järgi pidi tulevasel Aleksandrikoolil olema

oma iseäraline valitsus, mis Riigi koolide ministeeriumi all seisab.²³

See vastas rahvusliku liikumise mõõduka suuna strateegiale vältida destruktiivsust ja olemasolevate kõrvale luua rahvuslikud institutsioonid.

Läänemere provintside ühiskonna siseepingete teravnemine aktiveeris 1870. aastate lõpul ka talurahvakooli juhtimise küsimust. Laiematele ringkondadele samastus see veel kooli alluvusega: kas olemasolev kohalik koolivalitsus või haridusministeerium. Haritud juhtide jaoks ei olnud asi aga nii lihtne. See ilmnes ka C. R. Jakobsoni ja tema mõttekaaslaste koostatud 1881. aasta suurmärgukirja puhul, mis üldiselt väljendas eestlaskonna enamiku taotlusi. Haridust käsitlev 5. punkt oli aga eitavalt sõnastatud ja ilma vähimagi konstruktiivse elemendita:

Nii kaua, kui rahvakoolid Saksa mõisnikute ja kirikuõpetajate ülevaatamise alla jäewad, ei ole iialgi loota, et seal kasuliku ilmaliku teaduste ja Wenekeele õppimise eest nii saaks hoolt kantud, nagu seda wäetenistuseks ja täielikumaks harimiseks tarwis lähäb, et inimene igal pool oma leiba wõib teenida.²⁴

Selgelt väljendatud ettepaneku puudumine ja haridusministeeriumi mittemainimine – hoolimata eelnevalt selle asutuse kasuks tehtud ägedast agitatsioonist – muudab 5. punkti mõistatuslikuks. Selle tähenduse üle on viimasel ajal juurdlema hakatud, kuid avaldatud mõtted on veel hüpoteetilised.²⁵ Võib kindlalt öelda, et erinevalt 1864. aastast suunasid eestlased sel korral rünnaku avalikult provintside

²² Eesti ärkamisaja tegelaste koosolek 11. septembril 1878. – Eesti Kirjandus, 1921, 4, 124–127.

²³ **Hurt, J.** Eesti Aleksandri-kool. Üks tähtis kuulutus ja palve kõigele Eestirahvale. – Rmt: **Hurt, J.** Looja ees. Koost H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2005, 195.

²⁴ Eestirahwa saadikute märgukiri. – Sakala, 15.8.1881. Kaebus nn ilmalike ainete õpetamise paranemise osas oli sihilik ja eksitav. Nende ainete olukord talurahvakoolis paranes 1870. aastatel jõudsalt ja eesti keeles anti välja terve rida vastavaid õpikuid: **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Avita, Tallinn, 2002, 281–282.

²⁵ **Sirk, V.** Rahvakoolisüsteemi institutsionaalsed probleemid ärkamisaja eesti mõtteloos (1860.–1880. aastad). – Acta Historica Tallinnensia, 2011, 16, 94–97.

eripärase, nn saksa koolivalitsuse vastu. Taotlust anda talurahvakoolid otsese riikliku järelevalve alla ometi ei järgnenud. Üks seletus oleks, et püüdes kõnelda kogu rahva nimel, otsustati lihtsalt paljude poolt venestamisvahendiks peetud haridusministeeriumist vaikida. See oluaks avalikkuse petmine.

Võimalik on teinegi seletus. Sellele viitab 5. punkti sarnasus omavalitsusele pühendatud 4. punktiga, kus kaevati talurahva õigusetuse üle, palumata siiski Vene semstvo laiendamist Läänemere provintsidele. Toomas Karjahärmi järgi oli semstvoga opereerimine Jakobsonile taktikalistel kaalutlustel kasulik, tegelikult see Vene süsteem teda ei rahuldanud. Sakala toimetaja paleus oli võrdsetel alustel reformitud eesti-saksa maaomavalitsus, mitte piiratud Vene semstvo.²⁶ Taotledes õiglasemalt ümberkujundatud laialdast maaomavalitsust, oluiski ebaloogiline paluda rahvakooli allutamist otse ja vahetult keskvalitsusele. C. R. Jakobsoni kujutelmadele vastavat maaomavalitsust ei olnud impeeriumis olemas, välja arvatud Soome. Ent sellist riiki riigis ei kavatsenudki valitsus dubleerida. Läänemere provintsidest maaomavalitsuse reformi tsaaririigi kokkuvarisemiseni ei tulnud, mis jäi ületamatuks tõkkeks eestlaste soovitud uuendustele ka rahvakooli juhtimise ja järelevalve osas.

1880. aastate keskel alanud koolireformi, mis muutis talurahvakooli valitsemist keskvõimu soovide kohaselt, ei olnud eesti ajakirjanduses võimalik kritiseerida.²⁷ Oma suhtumist sai väljendada reserveeritud hoiakuga.²⁸ Kui 20. novembril 1885 allutati luteri usu talurahvakoolid haridusministeeriumile, oli Ado Grenzsteini Olevikul kohe käepärast vormilt konstruktiivne, sisult aga metafüüsiline ja reaalsusekauge ettepanek, et Läänemere provintsidest tuleks luua eesti ning läti kooliringkonnad.²⁹ Idee, et riigi haridusasutused moodustataks rahvustegurit arvestades, oli eesti ühiskondlikus mõttes uudne, kooskõlas 1881. aasta suurmärgukirjas tõstatatud rahvuskubermangu sooviga. Nii oli kogu Eesti territoriaalse koolivalitsuse idee esmakordselt trükimusta näinud, ei saanud aga tollal ühiskonnas suuremat vastukaja ja on jäänud ka uurijate tähelepanu alt välja. Peterburis jälgiti meelsasti eestlaste rahulolematuse avaldusi, talurahva konstruktiivset initsiatiivi valitsus aga ei vajanud.

Rahvakooli inspektoraatide moodustamisel eirati provintsiipiire, elanikkonna etnilist koosseisu aga püüti arvestada. Rahvakoolide direktoraatide puhul oli rahva emakeel kõrvalisem. Valitsus talitas suvaliselt, rikkudes baltisakslaste identitee-

²⁶ **Karjahärm, T.** Moderniseerimise strateegiad hilises Vene impeeriumis: semstvo ja Balti maaomavalitsus 1880–1917. – Rmt: Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, II. Koost T. Tannberg, B. Woodworth. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2010, 329–330.

²⁷ Algakoolide reform sai teoks kolme seadusandliku aktiga aastail 1885–1887, millest esimesega (20. novembril 1885) muudeti talurahvakoolide alluvus. Vt lähemalt **Elango, A. jt.** Eesti kooli ajalugu. 2. köide, 328–332.

²⁸ **Jansen, E.** Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Ilmamaa, Tartu, 2004, 191–192.

²⁹ Olevik kirjutas: “Üks pääasi on see, kui palju võimust meie rahva enese kätte antakse tema koolivalitsuses”: Eestimaalt. Koolivalitsuse muutmise. – Olevik, 23.12.1885.

dile olulist maa jaotust kolmeks provintsiks, ja ignoreeris eestlaste unistust viia administratiivpiirid elanike rahvusliku koosseisuga vastavusse.

1890. aastate keskel äge unifikatsioonipoliitika lõdvenes, hariduse alal aga järeleandmisi ei tehtud, talurahvakooli üle tõhustati riiklikku kontrolli veelgi.³⁰ Hoolimata pettumisest valitsuse poliitikas, eestlased – erinevalt rüütelkondadest ja paljudest pastoritest – talurahvakooli alluvuse muutmist või ennistamist ei taotlenud. Esiteks oli neil seda avalikult raske teha, teiseks ei nähtud haridusministeeriumile alternatiivi: endise olukorra taastamist siseministeeriumi liinis samuti ei soovitud. Eestlaste vastus oli kohandumine.³¹ Samas ei suutnud inspektorid talurahva ja koolmeistrite silmis riigi autoriteeti säilitada.

1890. aastate teisel poolel algas Tartust Jaan Tõnissoni toimetatud Postimehe ringkonnast uus ühiskondlik-rahvuslik tõus. 20. sajandi algul domineeris eesti haridusstrateegias siiski veel adaptatsioon, püüde hoida rahvakoolis elus eesti keele õpetamist ja anda lastele võimalikult palju teadmisi emakeeles. Üldhariduse küsimuste arutamiseks puudus eestlastel venestamisajal ka sobiv foorum, erinevalt põllumajandusharidusest, mis oli aktuaalseks teemaks nii eesti põllumeeste seltsides kui ka 1902. aasta üleriigilise põllumajanduse vajaduste erinõupidamise kubermangu- ja maakonnakomiteedes.³² Postimehe programm (1902) seadis eesmärgiks eesti keele arendamise ja kasutamise kodus, koolis ning kirjanduses. Rahvakoolile nõuti erilist tähelepanu, kuid optimismi ses osas programmist välja lugeda ei saa: tuleviku pandiks peeti ikkagi koolijärgset enesetäiendamist, milleks tuli eestlased koduõpetuse ja kooli kaudu lugejaks rahvaks kujundada. Kõnesolev programm ei eitanud otseselt oma aja koolikorraldust ja selle juhtorganeid ning esindas ses mõttes veel 1890. aastate mentaliteeti. Inimkonna progress seostati aga rahvaste vaba arenguga ja “väljaspoolsele juhtimisele” vastandati rahva “oma abi”.³³ Areng pidi toimuma kogukondliku omavalitsuse ja ühistegevuse põhimõttel, need seisukohad andsid uue sihi arutlemiseks ka kooli valitsemise valdkonnas. 1901. aastal asutas Konstantin Päts, kes samuti pidas rahvahariduse üheks peamiseks jõuallikaks kogukondlikku omavalitsust, Tallinnas rahvuslik-radikaalse ajalehe Teataja, kus ta 1904. aastal kutsus haritlasi üles koonduma haridusseltsi asutamiseks.³⁴

³⁰ 1898. aastal jagunes Eesti kaheksaks inspektorirajooniks, 1900. aastal oli neid 11, 1913. aastal 14 rajooni: Haridusinstituutsioonid Eestis, 42–44.

³¹ Baltisaksa aadel vastas venestamisreformidele ulatusliku destruktiivse tegevusega (rüütelkondlike maagümnaasiumide ja õpetajate seminaride sulgemine, toetuse vähendamine talurahvakoolidele jm). Baltisakslased suutsid ka arendada silmapaistvat ülesehitavat tegevust: kodukoolitusringide süsteem (Unterrichtskreise) ja Liivimaa stipendiumikomisjon (Stipendienkollegium): **Kiverik, I.** Baltisakslased ja Vene riigivõim 19. sajandi teisel poolel: vene keele kasutuselevõttust Balti kubermangude ametiasutustes ja koolides. – Rmt: Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses, II, 57–59.

³² 1902. aasta erinõupidamise kohta vt lähemalt **Karjahärm, T.** 1902. aasta erinõupidamine ja Eesti kodanluse poliitiline programm esimese Vene revolutsiooni eel. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 23. Ühiskonnateadused.) Tallinn, 1974, 1, 36–47.

³³ “Postimehe” programm (1902). – Rmt: Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Koost T. Karjahärm. Tallinn, 1997, 150–152.

³⁴ **Päts, K.** Ühistegevus rahvaalgustamise väljal. – Rmt: **Päts, K.** Eesti riik, I. Koost T. Karjahärm. Ilmamaa, Tartu, 1999, 330.

SUHTUMINE VAIMULIKE OSALEMISSE HARIDUSTÖÖS

Venemaa riigiusuks oli õigeusk ja õigeusu kirik riigikirik. Luterlus oli ametlikult tunnustatud ja luteri kirik – ehkki piiratud õigustega – samuti sisuliselt riigikirik.³⁵ Õigeusk oli eestlaste keskel esmakordselt massiliselt kanda kinnitanud 1840. aastatel. End salvida lastes lootsid taluinimesed kergendada oma elu ja saada “õiget usku tsaari” kaitse alla. Pettumusele järgnenud tagasipöördumisliikumine luterlusse näitas muuhulgas seda, et usuküsimus oli seostunud rahvusliku eneseleidmisega.

Eestlaste suhe luteri kirikuga oli ühtaegu lähedane ja võõras.³⁶ Sakslastest pastorid olid loonud eestlastele kirjakeele ja vaimuliku kirjanduse, kuid jäänud rahvakaugeks. Rahvas võttis omaks luterlikud rituaalid ja kombes, kuid kirik institutsioonina jäi paljude meelest ikkagi nii majanduslikust kui ka juriidilisest aspektist ühiskondliku ebaõigluse esindajaks. See mõjutas suhtumist vaimulikesse koolitöösse, kuid oma rahulolematust tuli avalikkuses teisiti põhjendada. Sobiv viis selleks oli osutamine õppetöö sisulistele puudustele, eelkõige nn ilmalike ainete alavääristamisele. Sageli unustati poleemikas, et luteri usu talurahvakoolid ei olnud siin kirikukoolid ja kirikuvalitsus ei olnud otseselt koolivalitsuseks. Ometi kuulus pastoritele rahvakooli juhtimises ja eriti järelevalves võtmeroll. Seepärast oli “kiriklaste haridustöö” (F. R. Kreutzwald) taunimine ühtlasi kriitika koolivalitsuse aadressil, samuti vastupidi.

Vähesed eestlastest pastorid pidasid luteri kirikut ikkagi rahvusliku elu aluseks, millest talurahvakooli ei tohtinud lahutada. Jakob Hurt, kelle olukord hoo- gustuva rahvusliku liikumise ja oma baltisakslastest kolleegide ning ülemuste vahel ei olnud kerge, panustas talurahvakooli osas rahulikule arengule, valdade ja kihelkondade hoolitsusele ning luteri kiriku – paljude meelest “härraskiriku” – liikumisele rahvakiriku suunas. Lausrünnak luteri kirikule ajal, kui tuli seista “uskmatuse ja kreekluse apostlite”³⁷ vastu, tundus talle ohtlik. Hurda kõned, kirjutised ja käitumine ärkamisajal näitavad, et alghariduse seostas ta rahva “vaimuliku emaga” – luteri kirikuga. Taotledes tulevase Aleksandrikooli haridusministeeriumile allutamist, pani ta ikkagi piiri siinse kohaliku koolivalitsuse – ühtlasi vaimulike – mõjusfäärile hariduses.

C. R. Jakobson oli, nagu eespool näidatud, 1870. aastail rahvakooli juhtimise parandamise vajaduses veendunud, ent siiski kompromissimeelne. Ta arvas, et võib ju olla, et pastor kooliasja “ausal wiisil /.../ südame peal kannab”, kuid haridust ei või juhuse hoolde usaldada.³⁸ Kümnendi lõpul olid Jakobsoni vaated resoluutsemad. Pastoreid silmas pidades on 1878. aasta Sakalas öeldud, et

südame valuga selle peale mõtleme, missuguste nurjatu kätes mõnes kohas koolide juhatamine seisab.³⁹

³⁵ **Andresen, A.** Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832. Riigivõimu mõju institutsioonidele ja õigusele. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2008, 167–169.

³⁶ **Saard, R.** Eestlane ja luterlus. – Akadeemia, 2007, 6, 1251, 1263.

³⁷ **Hurt, J.** Eesti päevaküsimused. – Rmt: **Hurt, J.** Looja ees, 288.

³⁸ **C. R. J.** [Jakobson, C. R.] Mis ennem tarwis, seda hakkagem ennem peale.

³⁹ Võru maakonnast. – Sakala, 15.7.1878.

1880. aasta jaanuaris avaldas Adam Ainti Tartu Eesti Seitung Ado Reinvaldi rahvusliku liikumise radikaalse suuna seisukohti kokkuvõtva kirjutise. Selles kõneldi kooli “Lutteri kiriku walitsuse” alt vabastamisest, aga ei mainitud ei õigeusku ega rüütelkondi. Põhiline etteheide koolile oli usuõpetuse üleküllus, kusjuures külakooli iseloomustati kui ettevalmistust leeriks. Rahval, kes hea meelega kooli toetaks, ei olewat “õpetamise viisi” (mõeldud on õppeplaani ja programmi) osas midagi öelda, sest see olewat “kirikusakste” (pastori ning kirikueestseisja) asi. Haridusministeeriumi all aga tõuseksid talurahvakoolid linnakoolide tasemele.⁴⁰

Kui 1880. aasta algusest sai Sakala pärast kaheksa kuud kestnud pausi taas ilmuma hakata, siis algas Ea Janseni järgi lehes “päris kampaania” koolide alluvuse muutmiseks.⁴¹ Nagu A. Ainti leht nii suunas ka Sakala rünnaku otseselt luteri kiriku vastu. E. Jansen arvab, et eeskätt taotletigi kooli lahutamist kirikust.⁴² Usuõpetuse suur osakaal koolis pahandas mõlema tiiva rahvuslasi. Politiseerivad radikaalid pidasid selle eest vastutavaks pastoreid ja kirikueestseisjaid. Mõõdukad otsisid põhjusi kultuurist ja maailmavaatest.

Seni pole seda nähtud või näha tahetud,

ütles Hurt umbisikuliselt, pidades silmas asjaolu, et lapsed ei vaja ainult usulist kasvatust, vaid ka ilmalikku õpetust ja maailmatundmist.⁴³ Kooli konfessionaalsuse osas ei suutnud rahvusliku liikumise kumbki tiib objektiivseks jääda. Iseloomulik oli õigeusu kiriku ja kooli tagasihoidlik käsitlemine või selle vältimine. Oli neid, kelle meelest olid õigeusu kool ja kirik õigetes kätes ning nendega oli kõik korras. Samas arvestasid radikaalsed tegelased sedagi, et õigeusu kiriku kritiseerimine oli väga ohtlik, luteri kiriku vaimulikke võis julgelt rünnata. Teiselt poolt nägid paljud mõõdukad rahvuslased õigeusulistest eestlastes “mingeid etnoloogilisi kurioositeete”,⁴⁴ kes ei väärinud tähelepanu ja keda eesti ühiskonna ülesehitamisel kaua ignoreeriti.

Kõike seda peegeldasid 1864. ja 1881. aasta suurmärgukirjad ning mõõduka suuna programm (1878). 1864. aasta valdade memorandumis kõneldi vaid luteri usu vallakoolidest, mis sooviti viia haridusministeeriumi alluvusse. Samal määral “edendamist” vajavad õigeusu koolid olid aga tollal veel täiesti kiriku juhtimise ja järelevalve all.⁴⁵ Ja hoolimata sellest, et õigeusu koolid allutati õppetöö osas haridusministeeriumile (1873), ei olnud neis usuõpetuse osakaal väiksem kui luteri usu koolides. Nii oli õigeusu kihelkonnakooli näidisõppeplaanis (1874. aastast, kuid lisatud ka 1879. aasta õppeprogrammile) usuõpetusele määratud 14,7% õppeajast, lisaks 3% kirikuslaavi keelele, Liivimaa luteri usu kihelkonnakoolide 1874. aasta õppeplaanis eraldati usuõpetusele vaid 11,9% ja vallakoolides 16,9%.⁴⁶

⁴⁰ R. [Reinvald, A.] Sakala maalt: Rahva koolid kroonu alla. – Tartu Eesti Seitung, 19.1.1880.

⁴¹ Jansen, E. C. R. Jakobsoni “Sakala”. Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn, 1971, 182.

⁴² Samas.

⁴³ Hurt, J. Kõne pedagoogilisel õhtul. – Rmt: Hurt, J. Looja ees, 184–185.

⁴⁴ Saard, R. Eestlane ja luterlus, 1260.

⁴⁵ Balti kubermangude Õigeusu Talurahvakoolide Nõukogu, õigeusu koolide juhtimise ja järelevalve organ, mille eesotsas seisis Balti kindralkuberner ning kuhu kuulus nii vaimulikke kui ka ilmaliku võimu esindajaid, loodi 1869. aastal.

⁴⁶ Elango, A. jt. Eesti kooli ajalugu. 2. köide, 145, 147, 150.

Eestlaste mõlemas suurmärgukirjas oli kiriku (ainult luteri) suhtes üks taotlus: patronaadiõiguse kaotamine. 1864. aastal tehti seda pastorite suhtes lugupidavas sõnastuses:

Et kirikuõpetajaid ei määrataks ametisse ilma meie nõusolekuta, sest pöördume täieliku usaldusega nende kui ainsate õpetatud meeste poole meie keskel ja kui loomulikkude kaitsjate poole üldse kõigis meie asjus.⁴⁷

Järgmine, vallakooli käsitlev punkt oli sõnastatud resoluutselt, mis näitab dokumendi kahekihilisust: traditsiooniline talupoeglik aupaklikkus *versus* euroopalikest suundumustest ja slavofiilide ideoloogiast mõjutatud haritlaste lisandus. 1881. aasta suurmärgukirjas kõneldi pastoritest hoopis halvustaval toonil (6. punkt):

Kiriku õpetajad on sellepärast mõisnikute käes, peavad nendega ühes nõuus olema ja endid mõisnikute poliitika asjade juure pruukida laskma, mis koguni kiriku ametiga kokku ei sünni.⁴⁸

Rahvakooli käsitlev näiliselt väheütlev, mingi ettepanekuta 5. punkt on pastorite kohta teravalt öelduga väljenduslaadilt taas vastuolus. See kõneleb poliitilise vastase selgelt määratlemisest ja oma varjatud eesmärkide kujunemisest.

Venestamisreformidega ei lahutanud valitsus kooli kirikust, usuõpetus kirjutati õppeplaanides endiselt esimesele kohale, sellele järgnes nüüd vene keel. Paljude eestlaste valgustuslik lootus riigi haridusministeeriumile ei õigustanud end. Pastorid jätkasid koolis tegevust, kontrollides usuõpetust ja sageli ka eesti keele õpetamist, mida enamasti umbkeelsed inspektorid teha ei saanud või ei huvitunudki sellest. Villem Reimani järgi kaldusid 1890. aastate algul Viljandimaa pastorid pärast vahetult reformidele järgnenud segadust jälle koolide töös osalema, samas

mõisnikud ja kirikuvõõrmündriherrad [kirikueestseisjad – V. S.] on sitked, ei liigu ega taha ühes vedada.⁴⁹

V. Reimani ja J. Tõnissoni meelest olid rahva edenemise pandiks usk (kiriklik ilmavaade),⁵⁰ kõlblus ning haridus. Luteri usu vaimulike kohalolek oli koolmeistrite rahvusteadvuse kõrval üheks eesti keele ja kultuuri hoidjaks venestamisaja talurahvakoolis. Mõõdukad rahvuslased mõistsid seda, samas pidid pastorid nende meelest tegutsema ikkagi oma “otsekohesel tööpõllul”, kuhu rahvakooli juhtimine ei kuulunud, ja kui Postimehe programmis (1902) nõuti kooliõpetaja iseseisvuse kindlustamist, peeti kindlasti silmas vastuseisu nii rahvakoolide inspektoritele kui ka pastoritele.⁵¹ Reformide järel kujunenud uues mõjutegurite kolmnurgas – inspektor, pastor, koolmeister – ei näinud viimane esimeses oodatud kaitsjat, samas enamasti ei kujunenud pastori-koolmeistri sageli pingeline alluvussuhe liitlaslikuks uute võimuesindajate vastu.

⁴⁷ Eesti saatkonna märgukirjas esitatud soovid, 199.

⁴⁸ Eestirahva saadikute märgukiri. – Sakala, 15.8.1881.

⁴⁹ Reiman Hurdale 7.2.1890. – Rmt: Villem Reimani ja Jakob Hurda kirjavahetus aastatel 1884–1904. Koost T. Piir. Ilmamaa, Tartu, 2010, 71.

⁵⁰ **Tõnisson, J.** Isiklik vaen? – Rmt: **Tõnisson, J.** Kõlblus ja rahvuslus. Koost S. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 2010, 81.

⁵¹ **Tõnisson, J.** Awalik elu. – Postimees, 18.7.1903; “Postimehe” programm (1902). – Rmt: Venestamine Eestis, 151.

20. sajandi algul tähtsustus eesti ühiskondlikus mõttes võitlus kirikureformi eest ja 1905. aastal kirikukorralduse küsimus politiseerus.⁵² Levis arusaam, et kirik ja kool kujutavad endast lahusolevaid, iseseisvalt ühiskonna vaimset elu kujundavaid institutsioone.

OOTUSTE AVALIKUSTAMINE 1905. AASTAL

Võimsate rahvarahutuste puhkedes valis tsaarivalitsus vägivalla, aga ka manööverdamise ja mõningate järeleandmist taktika. 18. veebruari 1905. aasta manifestiga lubati rahval esitada petitsioone Ministrite Nõukogule, mille esimeheks oli tsaar ise. Eestis aktiveerusid kõik tähtsamad rahvuslikud rühmitused. Aprillis avaldasid oma ettepanekud J. Tõnissoni Postimehe ümber koondunud haritlased, nende seas rahvakooliga lähedalt seotud Anton Jürgenstein, pastor Villem Reiman ja usuteaduse üliõpilane Peeter Põld, kes oli otsustanud kirikuteenistuse asemel pühenduda rahvuslikule haridusele.⁵³ Postimehe märgukiri oli mitmesuguste eluvaldkondade ulatuslik aregukava, hariduse osas laiahaardelisem ja süsteemsem kõigist eesti rahvuslaste seni koostatud dokumentidest. Rahvakooli valdkonnas käsitleti eelkõige õppekeelt, omavalitsuse õigusi, kooli ülalpidamiskulude jaotamist ja õpetajate ning Vene riigiametnike vahekorda.

Põhja-Eestis virgutas rahvast ajaleht Teataja, mille toimetusse kuulus radikaalsete vaadetega tegelasi, nagu Otto Münther ja Hans Pöögelmann. 1905. aasta juunis Teatajas avaldatud märgukirja projekt sidus haridusküsimused võimuküsimusega Postimehest julgelt, nõudes näiteks rahvakoolide inspektorite ja direktorite ameti kaotamist:

Rahva hariduse eest hoolitsemine antagu seltskonna asutuste ja kooliõpetajate volinikkude hoole alla.⁵⁴

Nõuti rahvakooli ühendamist keskkooliga, mis eeldas kahe juhtimistasandi asendamist ühega.

Postimehe ringkond soovis riigi kontrolliõigust piirata, mitte kaotada: riiklikud inspektorid töötagu kohalike omavalitsusasutuste liikmetena ja nii, et nad kooli ning pedagoogide suhtes "ülivõimu" ei omanda.⁵⁵ Kogukonna, kihelkonna, maakonna ja maavalitsuse esindajad pidid rahvakooli järelevalvest, õppekava koostamisest ning pedagoogide ametissepanemisest "otsustawalt osa wõtma".⁵⁶ Võimu jagamisel omavalitsuse ja riigi vahel anti ülekaal esimesele, riigile jäi kontrolli

⁵² Eesti ajalugu, V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tegevtoim T. Karjahärm, T. Rosenberg. Peatoim S. Vahtre. Ilmamaa, Tartu, 2010, 325.

⁵³ Soowiawaldused Ministritekomiteele rahva hää käekäigu tõstmiseks ja riigi hääkorra täiendamiseks I–III. – Postimees, 16.4; 20.4; 21.4.1905.

⁵⁴ Ministrite-nõukogusse. – Teataja, 25.6.1905.

⁵⁵ Soowiawaldused Ministritekomiteele rahva hää käekäigu tõstmiseks ja riigi hääkorra täiendamiseks I. – Postimees, 16.4.1905.

⁵⁶ Samas.

(“ülewaatuse”) õigus, kuid eitati voli omavalitsuse tegevusse sekkuda.⁵⁷ Kooli ja riigi vahekord oli Postimehe märgukirjas täpsemalt sõnastatud, kooli ning kiriku suhe jäi ebamäärasemaks. Ilmalikku kooli ei nõutud, rõhutati vaid, et usuõpetus ei tohi õpilastele koormav olla. Teataja märgukiri pooldas aga ilmalikku õpetust, mis tähendas suhete lõpetamist kirikuga (*resp.* vaimulikega). Viimaste kaasamist kooli juhtimisse ei olnud ka Tartu liberaalide ettepanekutes. Mõlemale märgukirjale oli iseloomulik, et neis ei olnud eestikeelsest ja -meelsest alternatiivharidusest, mis ärkamisajal haaras laiu rahvahulki, üldse juttu. Postimehe märgukirjas oli nime-
tatud vaid eesti õppekeelega erakeskkooli. Elati suurte muutuste ootuses.

Järeilmärkuses Postimehe märgukirjale (21. aprillil 1905) öeldi, et põhimõtte-
liselt ei ole edaspidi enam ministeeriumikoole, sest kõik rahvakoolid kuuluvad
maaomavalitsuse võimkonda. Tulevast koolivalitsust aga lähemalt ei käsitletud.
Selgub vaid, et omavalitsussüsteemis kaotatakse kihelkonna tasand, millest järeldub,
et ka 19. sajandil loodud kihelkonna koolivalitsused pidanuksid siis tegevuse
lõpetama.⁵⁸ See tähendanuks vabanemist kahest eesti üldsuses ja õpetajaskonnas
rahulolematust põhjustanud nähtusest: kultuuriliselt võõrast, eriti range riikliku
kontrolli all olevast koolitüübist ning allumisest pastorile, kes kihelkonna kooli-
valitsuses valvas just õppetöö sisulise külje üle. V. Reimani sõnastatud kiriku-
elu uuendamise põhijoontes, mille juhtmõtteks oli härraskiriku muutmine rahvakiri-
kuks, ei olnud pastorile koolitöös mingit osa antud. Öeldi, et kihelkonnakool,

mis siiaaani kirikukonwendile kõige suuremaid kulusid walmistas, lahkub wististi senise
walitsuse alt ja asub teiste rahwakoolide rinda.⁵⁹

1905. aasta novembris avaldatud Eduerakonna programm arendas teemat
edasi: alghariduse korraldamine anti kohaliku omavalitsuse asutuste kätte. Rahva-
kooli järelevalve (ülewaatus), revideerimine, õppekava ja tegelaste nimetamine oli
aga maaomavalitsuse moodustatava koolivalitsuse asi.⁶⁰ Termin *koolivalitsus* esines
eesti keeles juba 19. sajandil (vt 29. viide), kuid Eduerakonna programmis omandas
see selgelt eesti institutsioonina uue tähenduse ja sisu.⁶¹ Võrreldes kevadise märgu-
kirjaga astuti õppekeele osas pöördeline samm edasi, nõudes avalikke (sh riiklikke)
eesti õppekeelega keskkooled.⁶² Usuõpetuse küsimus oli Eduerakonna programmis

⁵⁷ Soowiawaldused Ministritekomiteele rahwa hää käekäigu tõstmiseks ja riigi hääkorra täiendamiseks II. – Postimees, 20.4.1905.

⁵⁸ Järeilmärkus märgukirjale (Postimees, 21.4.1905) näitab, et Postimehe ringkonnas ei olnud aprilli keskpaigaks veel täielikku selgust vajalikest uuendustest ja plaani täiendati märgukirja ilmumise ajal 16.–21. aprillini 1905.

⁵⁹ **Protestant.** [Reiman, V.] Uus alus. – Postimees, 29.12.1905.

⁶⁰ Eesti Rahvameelne Eduerakond. Eeskava ja tegevuse põhjused. – Rmt: Venestamine Eestis, 158, 161.

⁶¹ Ühiskonna osavõttu kooli juhtimisest tähtsustasid ka baltisaksa poliitilised ühendused: “Die Partei wird /.../ dafür eintreten, daß die Ordnung des kommunalen Schulwesens und die Aufsicht über die kommunalen Schulen den zuständigen Organen der Kommunalverwaltung, unbeschadet des staatlichen Oberaufsichtsrechts, überlassen werde”: Programm der monarchistisch-konstitutionellen Partei in Kurland. – Baltische Monatsschrift. Bd. LX (1905), 375–377.

⁶² Eesti Rahvameelne Eduerakond, 162.

lahendatud liberaalse maailmavaate vaimus: usuõpetus on kohustuslik koolile, mitte aga õpilasele või õpetajale.⁶³ Koduõpetus pidi programmi kohaselt olema lastevanemate asi, seega vaimulike juhtimise ja kontrolli alt vaba. Üldsõnalisemas Teataja programmi projektis taotleti, et elementaarõpetuse andmine antaks maal kõikseisusliku valla hoolde.⁶⁴

1905. aasta oli sotsialistlike ideede tõusuaeg, mil need hakkasid ühiskondlikku elu tugevalt mõjutama. Sotsialistide haridusalastes mõtetes leidis marksistliku kirjanduse, Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei programmi (1903) ja austromarksismi kajastusi.

1903. aastal asutasid Peeter Speek ja Mihkel Martna Tartus ajalehe Uudised, mis propageeris sotsialismi ning rahvusluse sünteesi ja rõhutas autonoomia ning föderalismi vajadust impeeriumis. Juba 1905. aasta kevadel nõudis P. Speek Eestile osariigi staatust. Sama aasta mais Uudistes avaldatud märgukirjas käsitlesid sotsialistid-föderalistid haridust radikaalselt, nõudes lähiajal teostatavat, näiteks 6-aastast kohustuslikku algharidust, milleni kogu Eesti territooriumil jõuti alles 1930. aastaks. Koolide rahastamise asetasid föderalistid peamiselt riigi õlule, mis kahandas autonoomiapüüde tõsiseltvõetavust. Algkooli ülalpidamiskulud jaotusid neil kohaliku omavalitsuse, “üleüldise maaomavalitsuse” ja riigi, keskkoolikulud maaomavalitsuse ning riigi vahel ja ülikooli, milles kindlasti tulnuks näha üht eesti identiteedi tugisammast, pidi finantseerima riik üksi.⁶⁵ Märgukirjas domineerisid sotsiaalsed huvid rahvuslike ees. 1905. aasta novembris avaldatud föderalistide programmi eelplaanis nõuti õppemaksuta kõrgkooli ja haridusele määratud rahaliste vahendite jaotamist rahvuste vahel proportsionaalselt, vastavalt nende arvukusele. Emakeelsuse nõue esines eelplaanis vaid algkooli suhtes.⁶⁶ Mais avaldatud märgukirjas esitati see ka keskkooli kohta. Koolide järelevalve osas nõuti demokraatiat, libisedes seejuures populismi piirimaile:

Kooliõpetajad ja niisama ka koolide otsekohesed rewideerijad on walitawad.⁶⁷

Autonoomiat, referendumit põhimõtet, kõigi ametnike valitavust, kooli emakeelsust ja kirikust lahutamist ning ühtluskooli nõuti ka liberaalseid ja sotsialistlikke taotlusi ühendada püüdnud Radikaalsotsialistide Ühisuse programmis.⁶⁸

Revolutsiooni haripunktil, 1905. aasta sügiskuudel võeti arvukatel rahvarohketel koosolekutel hariduse alal vastu radikaalseid otsuseid. Levinuim oli eesti õppekeele nõudmine, kuid taotleti ka alghariduse andmist omavalitsuse kontrolli alla, kooli lahutamist kirikust, ühtluskooli ja erakoolide asutamise vabadust. Loodeti Venemaa riigikorra muutust ja demokraatliku maaomavalitsuse tulekut. Autonoomia

⁶³ Selline põhimõte seadustati alles 1923. aastal toimunud rahvahääletuse alusel. Vt lähemalt **Valk, P.** Ühest heledast laigust eesti kooli ajaloos: Usuõpetus Eesti koolides aastatel 1918–1940. Logos, Tallinn, 1997, 34–40.

⁶⁴ Ministrite-nõukogusse.

⁶⁵ Märgukiri. – Uudised, 25.5.1905.

⁶⁶ Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse programmi eelplaani. – Uudised, 8.11.1905.

⁶⁷ Märgukiri.

⁶⁸ **Päss, M.** Jüri Vilms ja Lui Olesk. – Rmt: Jüri Vilms mälestustes. Koost H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 1998, 150.

ideest haaratud inimesed nõudsid üldise hääleõiguse alusel valitud koolivalitsust – “maa-koolinõukogu”.⁶⁹ Ilmnes naiivdemokraatlik kujutelm vabast haridussüsteemist, mille kajastusi leidis eesti kirjasõnas ka pärast revolutsiooni summutamist. Kooliõpetajate koosolekutel nõuti, et rahvakoolide inspektorid peaksid oskama eesti keelt ja olema valitud maakonna õpetajate poolt. Mitmel pool nõudis talurahvas rahvakoolide inspektorite ametist kõrvaldamist või ignoreerimist.⁷⁰ Tulevase kooli juhtimise ja järelevalve detailsem korraldus ei kuulunud siiski aktuaalsete teemade hulka.

Revolutsiooni tõusuaja poliitilisse diskursusse kuuluvad ka 1905. aasta novembris Tartus kokku tulnud ja kaheks lõhenenud ülemaalse rahvaesindajate koosoleku otsused. Nii ülikooli aulasse suundunud radikaalid kui ka Bürgermusses koosolekut pidanud mõõdukad kinnitasid taas, et koolide juhtimine tuleb omavalitsuste kätte anda. Kui esimesed rõhutasid omavalitsuse revolutsiooniahäädset võimutäiust ja kõigi küsimuste lahendamist hääletamise teel, siis teised arutasid olulise teemana muuhulgas kooli ülalpidamist, milles pidid osalema kogukonnad, maaomavalitsus ning riik.⁷¹

1905. aastal toodi eesti õppekeele ja kooli tsaaribürokraatiast vabastamise nõue avaliku poliitilise võitluse areenile. Kooli juhtimissüsteemi osas eitati julgelt olemasolevat, tulevase süsteemi puhul rõhutati selle demokraatlikkust, avaldades ajuti anarhismi kalduvaid mõtteid. Kooli administreerimise üksikasjalikku plaani ei esitatud, muuhulgas ilmselt ka lootuses, et peagi selguvad uue riikliku ja omavalitsusliku korralduse piirjooned.

SÜSTEEMINI JÕUDMINE

1906. aastal, mil vabodusliikumise järelkajad olid veel tugevad, tegi valitsus hariduse alal Baltimaadele kaks olulist mõõndust. 19. aprillil seadustati kohalike õppekeeltega erakoolide asutamine.⁷² 1906. aasta oktoobris lubati maa- ja linnalalgkoolides õpetada kahel esimesel aastal õpilaste emakeeles. Asutati eesti haridusseltsid, mis avasid eesti õppekeelega koole, sh Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Keskkooli Tartus ja progümnaasiumikursusega II järgu koolid Pärnus, Nuustakul (Otepää) ning Viljandis. Nüüd õnnestus eestlastel alus panna alternatiivsele koolisüsteemile, mis oli olnud rahvast mobiliseerivaks ideeks ärkamisajal. Tänu haridusseltside erakoolidele ja eestlaste kätte läinud linnavalitsuste ülalpeetavatele koolidele said eestlased esmakordselt piiratud otsustamisõiguse talu-

⁶⁹ **Jürisson, M.** [Martna, M.] Punased aastad Eestis 1905–1906. Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused. St. Petersburg, 1907, 54.

⁷⁰ **Elango, A. jt.** Eesti kooli ajalugu. 2. köide, 460, 464.

⁷¹ Bürgermüsse koosoleku otsused (27.–29. november 1905). Aulakoosoleku otsused (27.–29. november 1905). – Rmt: Punased aastad. Mälestusi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis, I. Toim H. Kruus. Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, Tartu, 1932, 220–230.

⁷² Повеление императора Николая II. О введении в частных учебных заведениях Прибалтийского края преподавания на местных языках. Циркуляр по Рижскому Учебному Округу. Апрель–май. № 4–5. 1906 год, 171–172.

rahvakoolist kõrgemate koolide küsimustes. Koolide järelevalve jäi aga endiselt riigiametnike kätte, selles osas jätkus pigem riikliku kontrolli tugevdamine.⁷³ Eesti pedagoogiline elu sai ikkagi juurde uusi impulsse ja pedagoogiline mõte elavnes.⁷⁴ Haridusseltside koosolekud ja hariduspäevad olid foorumiks kasvatusteaduslike teemade arutamiseks.

Revolutsiooni haripunktil (1905. aasta novembris) oli ilmunud keisri ukaas erinõupidamisest Balti kindralkuberneri juures. Selle kokkukutsumisega aga ei kiirustatud ja lõppistung toimus alles juulist septembrini 1907, mil julgust kogunud baltisaksa konservatiivne enamik surus hariduse alal läbi oma nägemuse. Väljatöötatud koolireformi projekt käsitles rahvakooli rahvusest ja usutunnistusest lähtudes. Eestlastele oli vastuvõetav emakeelse õpetuse nõue rahvakooli mõlemal astmel (4 + 2 õppeaastat), millest esimene aste oluks kohustuslik, samuti seisukoht, et koolide õppetööd kontrollivad isikud peavad tundma kohalikke keeli (§ 18, 34).⁷⁵ Talurahvakooli juhtimiseks nähti ette kolmeastmeline süsteem, nagu see oli olnud enne 1880. aastate reforme: kohalik (kihelkonna) koolivalitsus, maakonna (kreisi) koolivalitsus ja kubermangu koolivalitsus (§ 32). Lähtuti provintside ajaloolisest administratiivsest jaotusest, mis eesti juhtivatele tegelastele oli vastuvõetamatu.

Luteri usu kohalikus koolivalitsuses tagati mõisnikele koos pastoriga poolkoosseisust (kuuest kolm), mis tollastes tingimustes (arvestades, et esimeheks oli mõisnikust kirikueestseisja) tähendas baltisakslaste tahte prevaleerimist (§ 37). Õigeusu kohalik haridust suunav organ tuli moodustada samasuguses koosseisus. Seega taheti kihelkonnatasandil koolijuhtimist korraldada lahus õigeusklikele ja luterlastele, vastasel korral võinuks talupoegade esindus osutada väga tugevaks. Koolivalitsuse kõrgematesse lüldesse kuulusid aga mõlema usutunnistuse esindajad ja need asutused juhtisid nii luteri usu kui ka õigeusu koole.

Kreisi rahvakoolivalitsuse juhiks pidi olema kreisiomavalitsuse esimees (председатель уездной земской управы). Koosseisu kuulusid veel kaks vaimulikku revidenti (luteri ja õigeusu poolt), haridusministeeriumi esindaja, pedagoogilise haridusega revident ning kolm kreisiomavalitsuse poolt nimetatud liiget (§ 40). Ministeeriumi esindaja domineerimine välistati: eriarvamusele jäädes võis ta edasi kaevata kubermangu koolivalitsusele (samuti kohalikule organile), mis aga ei takistanud vastuvõetud otsuse elluviimist (§ 47).

Kubermangu koolivalitsus kavandati järgmiselt: kubermangu maaomavalitsuse esimees (председатель губернской земской управы) esimehena, luteri usu kindral-superintendent, õigeusu vaimulik esindaja, haridusministeeriumi usaldusisik (kellel samuti puudus vetoõigus), koolinõunik ja kolm liiget kubermangu maaomavalitsuse poolt (§ 48).

⁷³ Vt viide 30.

⁷⁴ Rahvusliku pedagoogilise elu tõusust tsaariaja lõpul vt **Kinkar, F.** Eesti haridusseltside ajaloost. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1996.

⁷⁵ Проект школьной реформы в Прибалтийскихъ губерніяхъ. – Rmt: Труды Особаго Совѣщанія при Вр. Прибалтійскомъ Генераль-Губернаторь, учрежденнаго ВЫСОЧАЙШИМЪ Указомъ 28-го ноября 1905 г., 58, 61.

Kõik erinõupidamisel vastu võetud reformieelnõud väljendasid baltisaksa mõisnike ja linnakodanluse huve, sh omavalitsusreformi kava.⁷⁶ Seega ei oleks omavalitsuse esindajate kaasamine koolivalitsusse olnud siinsele ülemkihile ohtlik. Eelnõu kohaselt oleksid baltisakslased saanud arvestatava otsustusõiguse ka ortodoksse talurahvakooli üle, mida neil varem kunagi ei olnud. Jättes talurahvakooli haridusministeeriumi võimkonda, elimineeriti rahvakoolide direktorite ja inspektorite kui “kultuuriliselt võõra elemendi” ülemvõim.⁷⁷

Eesti ajalehtedes refereeriti nõupidamise käiku ja rahvakooli eelkäsitletud projekti.⁷⁸ Baltisaksa poliitika aktiveerumine, selle omakasupüüdlük reformivalmidus, rüütelkondade taotlused taastada talurahvakooli juhtimine venestusperioodielisel kujul,⁷⁹ valitsuse tagurlik püüe allutada õigeusu koolid taas täielikult, s.o ka õppetöö osas, Pühale Sinodile⁸⁰ ja vähemusrahvuste algkooli põhimääruse arutamine III Riigiduumas võimendas ohutunnet, elavdas eesti haridusideoloogiat ning kiirendas selle professionaliseerumist.

Eesti rahvuslikud tegelased mõistsid, et alghariduse ümberkujundamisele peab eelnema demokraatlik omavalitsusreform. Sellegipoolest oli vajalik välja töötada oma koolivalitsemise põhimõtted, seda just vastuseks baltisakslaste käe all valminud 1907. aasta erinõupidamise projektile ja taasägenenud venestamispoliitikale. P. Põld huvitus saksa haridusfilosoofias aktuaalsest koolikogukonna (Schulgemeinde) ideest ja võttis selle siinsetele oludele vastavate parandustega kasutusele. 1911. aastal esitas ta koguteoses “Eesti Kultura I” rahvakooli korralduse põhimõtted, mis rõhutasid kollegiaalsust ja pidasid silmas eesti kooli autonoomsust.⁸¹ Tulevane pedagoogikaproffessor tõstis kõnesoleva teema interpreteerimise eesti pedagoogilises kirjasõnas uuele tasemele, täiendades ühtlasi eesti ühiskondliku mõtte omavalitsust käsitlevat suunda.⁸² Tegemist oli eesti kooli ümberkorraldamise esimese põhjaliku käsitlusega.⁸³

P. Põllu järgi ei tohtinud kooli arendamisest kõrvale jääda ei lastevanemad ega riik. Riigi “koolimonopol” oli aga hädaohtlik, kool tuli üles ehitada “detsentra-

⁷⁶ Vt lähemalt **Karjahärm, T.** Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1998, 142–145.

⁷⁷ Журнал № 15. Заседание 19-го сентября 1907. г. – Rmt: Труды Особого Совѣщанія при Вр. Прибалтійскомъ Генераль-Губернаторъ, 161.

⁷⁸ Läänemereemaade kindralkuberneri nõuukogu. – Päevaleht, 21.9.1907.

⁷⁹ Письмо предводителя лифляндского дворянства Ф. ф. Мейендорфа императору Николаю II (24. апреля 1906). – Rmt: Имперская политика России в Прибалтике в начале XX века. Сборник документов и материалов. Сост. Т. Карьяярм. Издательство Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2000, 84.

⁸⁰ **Karjahärm, T.** Konfessionen und Nationalismus in Estland zu Beginn des 20. Jahrhunderts. – Konfessionen und Nationalismus in Ostmitteleuropa. Kirchen und Glaubensgemeinschaften im 19. und 20. Jahrhundert. Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge Band VII/1998, Heft 2, 540–541.

⁸¹ **Põld, P.** Kultuur ja rahvahariduse korraldus. – Rmt: **Põld, P.** Lastest tuntakse meid. Koost T. Tender. Ilmamaa, Tartu, 2006, 33–46.

⁸² Vrd nt Mihkel Pungi koostatud ja Peterburi eesti kadettide poolt heaks kiidetud projekti: Läänemereemaade Eesti jaoskonna omavalitsuse algusjooned. – Postimees, 8.–9.6.1907.

⁸³ **Tuulik, M.** Peeter Põld. – OÜ Vali Press, Tallinn, 2007, 42.

lisatsiooni põhimõttel”. Riigi ülesandeks oli luua võimalused kooli organiseerimiseks teatava piirkondliku autonoomia alusel, kuid siiski üldiste seaduste raames.⁸⁴

Riigi institutsioonid (alt üles) reastasid järgmiselt: maakonna revidendid (inspektorid), õpperingkondade ja kubermangude ülevaatajad ning haridusministeerium. Põld vaatles riigipoolset juhtimist üksikasjalikumalt, kui seda tehti 1907. aastal kindralkuberneri nõupidamisel, ja ta ei välistanud riiklikku järelevalvet. Selle eesmärk ei pidanud aga olema tsentraliseerimine, vaid pigem nõustamine, saavutamaks kohalike ja üldriiklike huvide harmooniat. Kiriklikku kooli Põld ei pooldanud. Kool ja kirik võisid koos töötada usulise kultuuri edendamisel, kuid

iseäralisest ülevaatuses õigusest kooli üle peab ta [s.o kirik – V. S.] aga lahti ütleva, ka usuõpetuse asjus.⁸⁵

Kasvatustöö pidi olema ühtlane ja kooli juhtimine ning kontrollimine ei tohtinud olla dualistlik.

Rahvaharidus pidi põhinema koolikogukonnal, milleks linnades oleks “valimisring”, maal kõikseisuslik vald (tollal oli vald kõikseisuslik vaid formaalselt, tegelikult aga seisuslik-talupoeglik institutsioon).⁸⁶ Kogukond valiks saadikud valla kooliesindusse (kuratooriumi), mis annaks aru kihelkonna kooliesindusele.⁸⁷ Viimase liikmed valitaks osalt valdade poolt, sinna kuuluksid ka kihelkonna kooliõpetajate kogu esindajad, arst ja vaimulik (pastor, preester). Selle instantsi hooleks usaldas Põld isegi õppekavade ja õppeplaanide väljatöötamise, mis kindralkuberneri erinõupidamise projektis anti kubermangu koolivalitsuse kompetentsi.⁸⁸

Maakonna koolivalitsus koosnes “poliitilise omavalitsuse (semstvo)” esindajatest, õpetajate ja lastevanemate usaldusisikutest, kooliarstist, luteri ning õigeusu vaimulikust ja riiklikust koolide inspektorist, kes valvaks seaduste täitmise üle ning revideeriks õppeasutusi. Kubermangu kooliesindusse, millel Põld peatus kõige põgusamalt, valitaks liikmeid kõigest maakonnaesindustest (pedagoogid, lastevanemad), sinna kuuluksid ka maasaadikud, kubermangu kooliarst, mõlema usu esindajad ja riigi poolt kubermangukoolide direktor. Eesti ühiskonna kiiret sekulariseerimist arvestades oli aga perspektiivitu anda koolivalitsuse organites vaimulikele statsionaarne koht.

Kõrgemate, st riiklike kooli juhtimisasutuste vaatlemisest P. Põld loobus, sest seda “ei ole meil tähtis arutada”. Vormilt 19. sajandi rahvuslaste usalduslikku lojaalsust meenutaval seisukohal oli nüüd aga hoopis teine tähendus: oluline oli, et

⁸⁴ Põld, P. Kultuur ja rahvahariduse korraldus, 41.

⁸⁵ Samas, 39.

⁸⁶ Karjahärm, T. Ida ja Lääne vahel, 250–251.

⁸⁷ Venestamisreformide-eelsest ajast pärinenud kihelkonna koolivalitsust ei peetud 1905. aastal Postimehe ringkonnas vajalikuks ja sellist ei olnud hiljem ka Eesti Vabariigis. Kihelkond oli omavalitsustasandina eestlaste uueaegsele kommunaalpraktikale üsna võõras, kuid reaktsiooni-aastail oli ikkagi otstarbekas tugevdada kooli juhtimispüramiidi alumist osa ka kihelkonna kooliesindusega.

⁸⁸ Kui erinõupidamise projektis ilmnis tendents vähendada – võrreldes venestamisreformide-eelse ajaga – kihelkonna koolivalitsuse pädevust, siis P. Põld tähtsustas seda juhtimistasandit.

tähtsamad otsused koolielu kohta võimalikult kohapeal, kogukonna, kihelkonna ja maakonna kooliesinduses tehtaks.⁸⁹

Autor teadis, et Vene impeeriumis vaheldusid lähedamad perioodid surveaegadega, ja seda, et keskviim hakkaks siiralt väikerahva kultuuripüüdlusi toetama, polnud loota. Saavutatud järeleandmistele tagasivõtmine tuli teha valitsusele võimalikult raskeks. Seega tuleb P. Põllu projekti käsitleda ikkagi oma aja, tsaaririigi lõpuaastate dokumendina, mis oli kooskõlas eesti liberaalide strateegiaga üles ehitada oma rahvusühiskond suurriigi ambitsioonide kiuste ja mis osutas ühiskonna laiu kihte hõlmava kaitsestrateegia vajalikkusele. Eestlaste autonoomse osariigi unistust arvestades oli keskviimu kohalolekut võrdlemisi palju. Sellele vaatamata oli tehtud eesti mõttelugu rikastav eeltöö, millele saadi järgnevatel aastatel tugineda.⁹⁰

KOKKUVÕTE

Ärkamisajal oli haridusideoloogia rahvusliku äratustöö teenistuses, suunatud eeskätt hariduse ajakohastamisele alg-, samuti kõrgema algkooli (kreiskooli) tasemel ja kooli kaudu saksastamise ning venestamise vältimisele. Põhiprobleemiks oli esiteks koolisüsteemi arendamine eestlaste huvides: Aleksandrikool, maakonnakoolid ja eestikeelsed linnaalgkoolid. See oli haridusideoloogia konstruktiivsem osa, kus nii rahvusliku liikumise mõõduka kui ka radikaalse suuna esindajate vaated põhilises ühtisid. Teiseks keskseks küsimuseks oli talurahvakooli alluvus, millest sõltus selle juhtimine ja järelevalve. Siin ilmnes poliitiliste kaalutluste ja maailmavaatelistele erinevustele alusel kaks strateegiat, millest esimene hoidus kohalikku koolivalitsust avalikult ründamast või annihileerimast (mõõdukad), teine taotles ägedalt sellest vabanemist valitsuse ning vene avalikkuse ees. Reaalset alternatiivi olemasolevale koolivalitsusele või koolide viimisele haridusministeeriumi võimkonda ei olnud. Eestlaste pretensioone hariduse juhtimises osalemiseks õigustas ja õhutas aga asjaolu, et koolide ülalpidamise põhiraskus langes järjest enam talurahvale.

1864. aasta valdade suurmärgukirjas, mille väljatöötamisest võttis osa ka haritlasi, sh J. Köler, nõuti sõnaselgelt vallakoolide üleviimist haridusministeeriumi otsese valitsemise alla, mis tähendanuks talurahvakooli vahetut seotust riigiga ja aadli ning kiriku juhitud omavalitsusliku vahelüli kõrvalajtmist. Seda kinnitab märgukirja provintside autonoomsust vähetahtsustav üldtoon. Sooviti, et valitsus sekkuks ja rakendaks siin oma poliitikat. Ilmnes varase ärkamisaja talurahva, ka paljude haritlaste lihtsameelne usaldus riigi vastu. Hariduse edenemist, sh kooli juhtimise ja järelevalve probleemi, ei seotud muude halduslike vahekordadega ning hariduse positiivne areng näis sõltuvat vaid ühestainsast valitsuse (*resp.* tsaari) hea

⁸⁹ Põld, P. Kultuur ja rahvahariduse korraldus, 45.

⁹⁰ Vt lähemalt Raud, M. Eesti kool aegade voolus. Koolinõuniku mälestusi, I. Kirjastus EMP, Stockholm, 1965, 33–36.

tahte aktist. Ehkki liikumise juhtide (sh Köleri) eesmärk oli kindlasti rahva poliitiline kasvatamine ja julgustamine, jättis valitud taktika rahva passiivseks ootajaks.

C. R. Jakobson tähtsustas juba 1860. aastate lõpul valdade ja koolmeistrite osa rahvakooli juhtimisel. Tema poolt 1878. aastal asutatud ajalehes Sakala nõuti talurahvakoolide allutamist haridusministeeriumile, ägedaim kriitika suunati aga pastorite koolitöös osalemise vastu. Et eestlaste suhtumine luteri kirikusse oli kahetine, sageli ambivalentne, leidis selline poliitika arvukalt nii toetajaid kui ka vastaseid. 1881. aastal eesti seltside poolt valitsusele esitatud suurmärgukirjas, mille koostasid rahvuslaste radikaalse tiiva esindajad, nõuti koolide vabastamist mõisnike ja pastorite järelevalve alt, kuid haridusministeeriumi ei mainitudki. Samas taotleti aga põlisrahva ja baltisakslaste võrdse esindusega maaomavalitsust, mis oli 1864. aasta märgukirjaga võrreldes suur edasiminekuks. Koolide otseallumine riigi ministeeriumile olnuks omavalitsusliku printsiibiga vastuolus ja ebaloogiline, ehkki Jakobson hindas Aleksander II valitsust ning kindlasti pooldas eesti koolide viimist haridusministeeriumi võimkonda. Hüpooteesina võib lisada, et regionalismi väärtustajana ei soovinud ta seda teha vahetult, vaid uue õiglaselt moodustatud maaomavalitsuse kaudu – analoogselt baltisakslaste kujundatud korrale, kus talurahvakoolid allusid kohaliku, kuigi eestlaste jaoks ebaõiglase koolivalitsuse vahendusel siseministeeriumile. Kindlasti ei pidanud ta koolide allutamist haridusministeeriumile enam võluvitsaks, mis kõik probleemid lahendab, vaid unistas eestlaste ja riigi suhtlemisest ning koostööst. Jakobson vaatles talurahvarahvareformide juhtimist ühenduses eestlaste õigusliku olukorra probleemidega, mille lahendamine eeldas rahva aktiivsust ja pikaajalist poliitilist võitlust. Tema eesmärgiks oli eestlaste asuala administratiivne terviklikkus ja halduslik autonoomia. On usutav, et ta nägi selles alust, millelt korraldada Eesti rahvarahvareformide juhtimine. Igatahes sisaldas 1881. aasta märgukiri hoopis enam konstruktiivset allteksti kui varasem valdade oma.

Venestamisreformid ei laiendanud eestlaste õigusi rahvarahvareformide vallas. Ei vabanenud ka vaimulike ja aadlike järelevalve alt, sest valitsus ei likvideerinud vanu kooli juhtimisasutusi. Kujunes põhimõtete konflikt seisusliku autonoomia aumõiste, riiklik-bürokraatliku printsiibi ja eestlaste rahvuslik-liberaalsete püüdluste vahel. Valitsust ei peetud enam hariduse progressi tagajaks, kuid eestlasi ei paelunud ka mõte reformide-eelse olukorra taastamisest, mida rüütelkonnad korduvalt esitasid. Rahvast ei pahandanud mitte niivõrd valitsuse võimu tugevdamine talurahvakooli üle, kui selle võimu kasutamise viis. Domineerima pääsesid kohanimismeeleolud. Postimehe ümber koondunud mõõdukate liberaalide ideoloogias avaldus 1890. aastate keskpaigast uus tulevikku vaatav joon: lootus Vene riigi poliitika liberaalsemaks muutumisele, mis võimaldaks asuda rahvuslikule haridustööle. Talurahvakoolide allutamist haridusministeeriumile ei vaidlustatud, küsimus oli nüüd allumise vormis ja tingimustes. Põllutöökoolide puhul eelistati aga haridusministeeriumile põllutööministeeriumi.

1905. aastal avardus avalik poliitiline elu, vastloodud parteid ja liikumised avaldasid oma programmid. Radikaalsed vasakliberaalid (Teataja ringkonnast) ja sotsialistid (ajaleht Uudised) panid lootuse revolutsiooni võidule, mille järel

korraldatakse põhjalikult ümber ka hariduselu. Süvenemine ja loov alge oli nende mõtteavaldustes suhteliselt napp. Sotsialistide visioonid lähtusid sageli teooriast, sattudes tegelikkusega vastuollu. Nagu ärkamisaja radikaale, iseloomustas ka sotsialiste usk vääratusesse poliitilisse jõudu, mis kaotab vanad võimustruktuurid. Ent kui ärkamisajal nõuti Vene riigi kohaloleku suurendamist, panustasid radikaalid nüüd tsaaririigi hävingule, asendumisele unitaarse või föderatiivse vabariigiga. Nõudes kogukonna (*resp.* rahva) võimu kooli üle, kalduti vahel naiiv- või äärmusdemokraatiasse ja unustati, et haridus on üks ühiskonna suhteliselt iseisvaid süsteeme, mille juhtimine nõuab eriteadmisi ning oskusi, mitte rahvahääletust.

Mõõdukad liberaalid (Postimehe mõjupiirkonnas) pooldasid isevalitsuse asendumist konstitutsioonilise riigikorraga, seades ühtlasi eesmärgiks legaalsel või vähemalt vägivallatul teel valitsuselt järeleandmisi saavutada. Nad töötasid välja detailsemaid kavu, mis tolle aja koolipoliitilisi suundi järgides andsid tunnistust eesti haridusideoloogia muutumisest konstruktiivsemaks ja iseseisvamaks. Halduslikult ja finantseerimise viisilt erinevaid ministeeriumi- ning kihelkonnakoole sooviti koos vallakoolidega ühendada ühtseks omavalitsusele allutatud koolisüsteemiks. Vaatepiir laienes kesk-, kutse- ja kõrghariduse valdkonda. Mitmele revolutsiooniaasta programmile ja memorandumile oli iseloomulik vastuolu julgete nõudmiste ning tagasihoidlike konkreetsete kavandite vahel. Kooli juhtimise tulevikupilti kujundati autonoomiadiskursuse raames. Keskvõimule anti enamasti kontrolliõigus ja sageli panustati liialt Vene riigi finantsabile.

Kooli juhtimise ja järelevalve probleemi käsitluses esinesid kogu vaadeldaval ajavahemikul kõrvu negatsioon ja loov, konstruktiivne alge. Eitamine kasvas kooli juhtimise üksikute institutsioonide taunimisest kogu riikliku hariduspoliitika ja koolikorralduse hukkamõistmiseni. Konstruktiivsus arenes üksikutelt asutustelt (koolmeistrite komitee Jakobsonil, Eesti Aleksandrikooli valitsus Hurdal) Eestile kohandatud riiklike kooliorganite taotluseni (Olevik 1885) ja edasi nõudeni anda kooli juhtimine omavalitsuse (kogukonna) hoolde ning luua autonoomne “maakoolivalitsus” (1905). Eestlased soovisid nüüd vabanemist otsealluvusest haridusministeeriumile ja riigiametnike võimu piiramist või isegi kaotamist. Revolutsiooniaastast alates saavutas konstruktiivne element selge ülekaalu, milles kajastus ühiskonna tugevnemine.

Balti kindralkubernereri erinõupidamisel avaldus taas tagurluse pealetung. Baltisakslaste ülekaalu survele sündis seal autonoomiat taotlev rahvakooli reformi projekt (1907), mille eelduseks oli enamusrahvuse õigusi eirav omavalitsussüsteem. Aadli aktiveerumise ja venestamise uue laine taustal avaldas P. Põld 1911. aastal eesti kooli juhtimissüsteemi territoriaalse autonoomia tingimustele vastava kava. Selle järgi tuli nimetatud valdkond üles ehitada detsentralisatsiooni põhimõttel. Olulised otsused tuli langetada kihelkonna ja maakonna tasandil, mis oli demokraatlik (mõneti isegi ultrademokraatlik) printsiipt, aga tollastes oludes ka kaitse riigi allutamispüüete vastu juhtimise hajutamise teel. Põllu projekt oli nii seniste, sageli alles hajusate mõtete ja kujutelmade sünteesimine mõõduka liberalismi ning pedagoogika tolleaegsete ideede vaimus kui ka protestikava impee-

riumis üha enam võimust võtva reaktsiooni vastu. Olgugi liialt madalama astme omavalitsuste keskne ja Eesti maavalitsust varju jättev, oli see üks esimesi üksikasjalikke riiklikult tähtsa institutsiooni juhtimise ning järelevalve kavu, mida eesti ühiskondlik mõtte kõnesoleva ajani oli andnud. Selles esitatud ideid arendas P. Põld edasi 1917. aastal Eesti maavalitsuse haridusosakonna juhatajana ja neid rakendati iseseisva Eesti hariduselu korraldamisel.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi sihtfinantseeritava teadusteema SF0130038s09 raames.

PROBLEMS OF GUIDANCE AND SUPERVISION OF THE FOLK SCHOOL IN THE BASIC DOCUMENTS OF THE ESTONIAN SOCIAL MOVEMENT AND IN THE PEDAGOGICAL WRITTEN WORD (FROM THE NATIONAL AWAKENING ERA UNTIL THE FIRST WORLD WAR)

Väino SIRK

The present article examines differentiation and specialization of the national educational ideology on the ground of one of its most politicized component that until now has not been the object of a special study. The author tries to give an overview of the development in standpoints of the Estonian national leaders in the realm of rule and direction of the folk (in the first place peasant) school, tracing the relation between the negative and constructive side of this matter.

From the 1830s the Estonian peasant school had been administrated by the Consistories of the Lutheran Church and the Baltic Knightages with the help of their provincial school institutions. The struggle to provide the Estonian communities and educated persons with access to supervision of the folk school began from the beginning of the Estonian national movement (in the 1860s). We can see the development from indistinct, unrealistic proposals and naïve hope on benevolence of the Russian government (tsar) to more self-confidence and significant demands.

The memorandum of Estonian village communities (1864) declared that the Estonian peasant schools should be administrated by the Ministry of Education of the Russian Empire. Actually this request stood for the elimination of the unequal and estate provincial school administration. However, no constructive proposal had been added.

In the next essential memorandum to the Russian government in 1881, which reflected the views of the radical and somewhat Russophile wing of the national movement led by Carl Robert Jakobson, a newspaper editor, the central political proposal was for the reform of the provincial self-government with an equal

representation for the Estonians with the Baltic Germans and the unification of the areas populated by Estonians into one administrative unit (national province). As to peasant education, the Estonian leaders demanded there only the abolition of the Baltic German control and inspection, the Ministry of Education was not even mentioned. This memorandum reflects hesitation with regard to Russian educational institutions. Hypothetically we can suppose that the radical national leaders had connected the problems of school administration with the prospective Estonian national self-government.

The Russificatory reforms in the 1880s and the introduction of Russian as the language of instruction in all types of schools were a serious disappointment to the Estonian public opinion. Estonians did not receive the slightest opportunity to participate in school administration.

The Revolution of 1905 stimulated the rise of political activity and pluralism. The Estonian liberal and socialist parties and movements disclosed their programmes, which included democratic, at times ultra-democratic requirements also in the sphere of school administration. The author attempts to discuss the problems from the point of view of the level of maturity of Estonian society for the national territorial and administrative autonomy within the Russian Empire and draws a conclusion that although speaking about autonomy and independence in the sphere of education the Estonian leaders nevertheless frequently laid too much hope on the financial support from the Russian government and gave up too much of authority to the state administration.

In 1911 Peeter Põld, who was to become the first Minister of Education for the Republic of Estonia (1918) and the first professor of education at Tartu University (1920–1930), published the first comprehensive project of subordination, guidance and control of local schools in Estonia, in which he attached great importance to the lower levels of guidance and control (village communities and parishes). In that way Põld hoped to more successfully protect the national school keeping in view the continuing pressure of forcible Russification.